

Wojciech Fijałkowski

Natolin : jego przeszłość, rewaloryzacja i rozbudowa

Ochrona Zabytków 52/1 (204), 1-9

1999

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

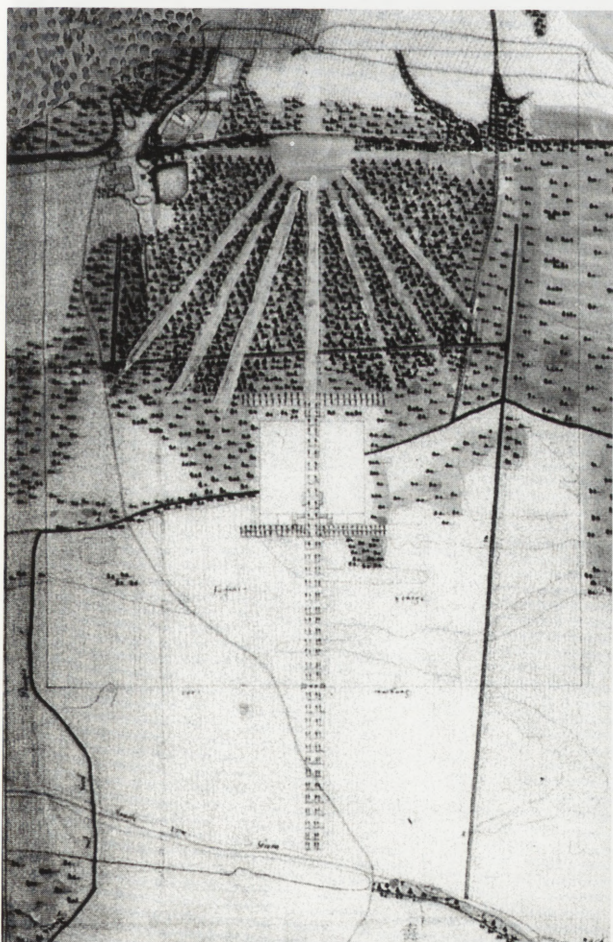
Pamięci Profesora Stanisława Lorentza
w stulecie Jego urodzin

Wojciech Fijałkowski

NATOLIN, JEGO PRZESZŁOŚĆ, REWALORYZACJA I ROZBUDOWA

Analiza historyczno-artystyczna

Jednym z najcenniejszych zabytków kultury artystycznej w Polsce, a zarazem największym w Warszawie romantycznym założeniem pałacowo-parkowym jest położony w południowej części miasta Natolin¹. Historyczne losy tego romantycznego założenia, ukształtowanego wśród malowniczych wzniesień i wą-

1. Plan Bażantarni z ok. 1732 r., fragment planu dóbr królewskich w Wilanowie, Landesamt für Denkmalpflege, Dresden

1. Plan of the Pheasantry from about 1732, fragment of the plan of the royal estate in Wilanów, Landesamt für Denkmalpflege, Dresden

wozów warszawskiej skarpy, sięgają jeszcze XVII stulecia. W ostatniej bowiem jego ćwierci Jan III Sobieski tworząc swą podstołeczną rezydencję w Wilanowie tu właśnie, na leśnym obszarze wchodzącym w skład dóbr królewskich, urządził zwierzyniec zwany w XVIII w. Bażantarnią.

Kiedy w 1730 r. użytkownikiem dawnej królewskiej majątności został następca Jana III na tronie polskim August II Mocny, który dzierżawił dożywotnio rozległe dobra wilanowskie od ich ówczesnych właścicieli Augusta i Marii Czarotoryskich, przekomponował dawny zwierzyniec w Bażantarni w duchu barokowych założeń francuskich, z promienistym wachlarzem duktów zbiegających się u podnóża królewskiego domu. Bezpośrednimi wzorami dla tego rozwiązania był wielopromienisty układ zwierzynca w Wersalu oraz nawiązujący do niego projekt królewskiego zwierzynca Augusta II w warszawskim Ujazdowie. O ile jednak w Wersalu królewską siedzibę stanowił okazały pałac Ludwika XIV, a w Ujazdowie królewska budowla pałacowa z czasów Wazów, zbudowana „in modo di castello”, o tyle w Bażantarni był nią, jak można sądzić, drewniany pawilon myśliwski² zbliżony w swym charakterze do *pavillon de Belvedere* w położonej w niedalekim sąsiedztwie Króliczej Góry (Królikarni). Mocny akcent kompozycyjny założenia tworzył usytuowany centralnie krzyżowy dukt.

Po śmierci Augusta II w 1733 r., dobra wilanowskie wraz z Bażantarnią wróciły do swych prawowitych

1. Zespół pałacowo-parkowy w Natolinie doczekał się obszernej naukowej monografii pióra prof. Stanisława Lorentza, *Natolin*, Warszawa 1948, którą wykorzystano w niniejszym artykule. Wiadomości zawarte w publikacji prof. Lorentza poszerzone zostały w kilkanaście lat później w rozprawach naukowych jego uczniów: prof. Tadeusza S. Jaroszewskiego, autora monografii o Chrystianie Piotrze Aignerze (1965), prof. Marka Kwiatkowskiego, monografisty Szymona Bogumiła Zuga (1971) i dr Bożenny Majewskiej-Maszkowskiej, autorki dysertacji o mecenacie artystycznym Izabeli z Czarotoryskich Lubomirskiej (1976).

2. O istnieniu w Bażantarni małego królewskiego budynku pisze też H. Skimborowicz i W. Gerson, *Wilanów. Album widoków i pamiątek*, Warszawa 1877, s. 182, wyciągając jednak błędne wnioski na temat okoliczności budowy obecnego pałacyku. Por. także M. Kwiatkowski, *Architektura mieszkaniowa Warszawy*, Warszawa 1989, s. 221.

2. Widok Natolina z lotu ptaka. Fot. Z. i M. Siemaszko
 2. Bird's-eye view of Natolin. Photo: Z. and M. Siemaszko

3. Holendernia, mal. W. Kasprzycki, Muzeum Narodowe w Warszawie
 3. Dutch Dairy, painting by W. Kasprzycki, National Museum in Warsaw

właściciele, którzy przez lata nie wykazywali większego zainteresowania królewskim zwierzyniec. Dopiero pół wieku później, gdy August Czartoryski dożył sędziwych lat, zdecydował się na urządzenie w Bażantarni zacisznej, wiejskiej rezydencji, „aby jak najkorzystniej użyć tego miejsca pełnego przyjemności, dotychczas zupełnie zaniechanego”³. Ośrodkiem rezydencji miał stać się wzniesiony na miejscu pawilonu myśliwskiego Augusta II książęcy „maison de plaisance” w formie niewielkiego, neoklasycznego pałacyku z półtwartym salonem kolumnowym od strony parku.

Projekt pałacyku, przypominającego Świątynię Przyjaźni w Carskim Siole autorstwa Giacomo Qua-

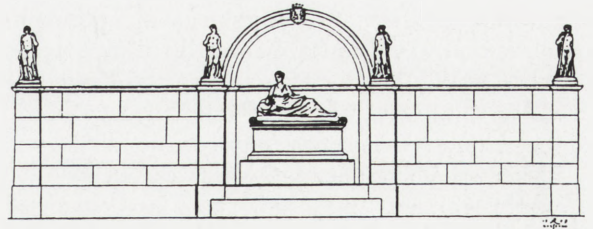
3. S. B. Zug, *Ogrody w Warszawie i okolicach opisane...*, *Kalendarz Powszechny na rok przestępny 1848*, Warszawa 1848, s. 11.

rengiego, sporządził w 1780 r. jeden z czołowych architektów Wieku Oświecenia w Polsce — Szymon Bogumił Zug. Z salonu otwartego rozpościerał się widok na położony w dole las łągowy, oddzielony od skarpy wstęgą strumienia i sadzawką ze zbiegającym się tu dawnym wachlarzem alei widokowych.

Po śmierci ks. Czartoryskiego prace przy urządzaniu i dekoracji Bażantarni kontynuowała jego córka ks. Izabela Lubomirska, zlecając m.in. dekorację malarską ścian i sufitów wewnątrz pałacowych sprowadzonemu do Polski z Rzymu Vincenzo Brennie.

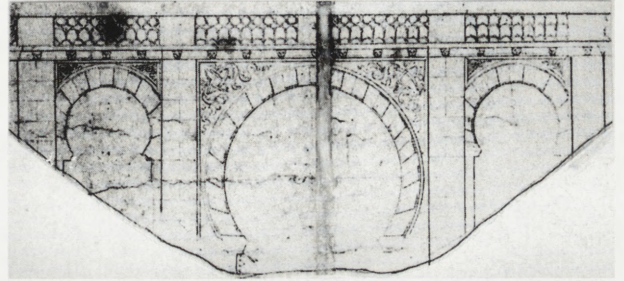
W końcu XVIII w. sukcesorem dóbr wilanowskich został zięć Izabeli Lubomirskiej — Stanisław Kostka Potocki. Bliższe zainteresowanie Potockiego Bażantarnią nastąpiło jednak dopiero po ślubie jego syna Aleksandra z Anną Tyszkiewiczówną w 1805 r., kiedy posiadłość tę przeznaczono na letnią siedzibę młodego małżeństwa. Wkrótce też zmieniono nazwę Bażantarni na Natolin, na cześć urodzonej w 1807 r. ich córki Natalii.

Działalności Stanisława Kostki Potockiego sekundowała wiernie synowa Anna, darząca Natolin szczególnym umiłowaniem. „*Moja miłość własna i ambicje — pisała w swym pamiętniku — skupiały się na Natolinie, na tym małym arcydziele według mego mniemania godnym nieśmiertelności. Kiedy brakowało nam pieniędzy, sprzedawałam biżuterię, by kupować marmury i brązy do Natolina*⁴. O ile Anna, uzdolniona rysownicza, malarka i miłośniczka rzeczy pięknych, a także planistka ogrodowa, podjęła głównie dzieło wyposażenia pałacyku w odpowiednie dzieła sztuki i ozdoby artystyczne oraz przekształcenia dotychczasowego lasu w krajobrazowy park angielski, o tyle Potocki parający się z wielkim znanstwem architekturą, historią sztuki i kolekcjonerstwem, był przede wszystkim inicjatorem szeregu przedsięwzięć architektoniczno-dekoracyjnych. Zaprzyjaźniony z Potockim architekt warszawski Chrystian Piotr Aigner dokonał wraz z nim w latach 1806–1808 przebudowy pałacyku, a następnie utworzył, na samym skraju skarpy, wielki pałacowy taras widokowy z amfiteatrem, wsparty na ogromnych arkadach. Wraz z przebudową wewnątrz pałacowych pod kątem utworzenia odpowiednich apartamentów mieszkalnych dla Aleksandra i Anny Potockich, współpracujący stale z Aignerem sztukator Wirgiliusz Bauman wykonał stosowne dekoracje plastyczne zdobiące po dziś dzień Salę Jadalną, Salon Marmurowy i Gabinet Mozaikowy oraz otwarty Salon Kolumnowy. Prace architektoniczne prowadzone wówczas w Natolinie objęły także niedalekie sąsiedztwo pałacyku i oddalone od niego rejony górnego i dolnego parku. W latach 1806–1812 zbudowano bowiem neoklasyczną oficynę dworską z aneksem kuchennym i oranżerią oraz budynek stajni i wozowni. W mieszkalnej części oficyny Aleksandra Potocka urządziła m.in. Pokoiki Wiejskie

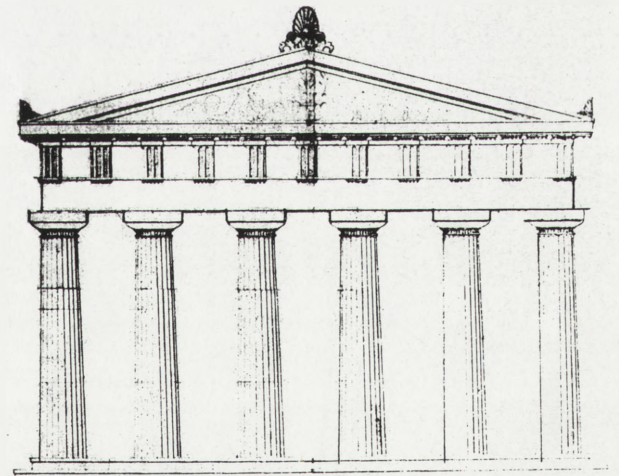
4. Pomnik Natalii z Potockich Sanguszkowej, rekonstrukcja pierwotnego wyglądu zabytku z geniuszami śmierci na zwieńczeniu muru. Rys. K. Kwiatkowski

4. Statue of Natalia Sanguszkowa née Potocka, reconstruction of the original appearance of the object with genii of death on the copingstone of the wall. Drawing: K. Kwiatkowski

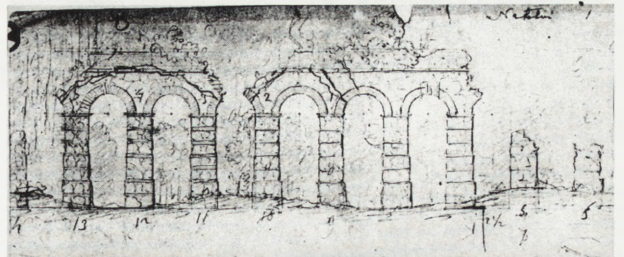
5. Most mauretański, widok frontalny części środkowej. Proj. H. Marconi, fragment rysunku, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD)

5. Moorish bridge, frontal view of the central part. Project: H. Marconi, fragment of drawing, Main Archive of Old Acts in Warsaw (further as: AGAD)

6. Świątynia dorycka, fasada. Proj. H. Marconi. AGAD

6. Doric temple, façade. Project: H. Marconi, AGAD

7. Akwedukt rzymski. Proj. H. Marconi, fragment rysunku, AGAD

7. Roman aqueduct. Project: H. Marconi, fragment of drawing, AGAD

4. *Memoires de la Ctesse Potocka (1744–1820)*, publies par Casimir Strzyeński, V ed., Paris 1897, s. 87.

z malowidłami Adama Byczkowskiego o motywach roślinno-kwiatowych, nawiązującymi do dekoracji polichromicznej Villi Liwii w Prima Porta pod Rzymem. W 1823 r. przy wjeździe do Natolina od zachodu i północy wznosił Aigner dwa empirowe domki dozorców. Aigner współuczestniczył również wcześniej w projektowaniu romantycznej, gotycko-klasycystycznej holenderni, wystawionej w latach 1812–1814 staraniem Anny Potockiej u podnóża pałacyku, na terenie dolnego parku. Dla wybudowania holenderni, mającej wraz z urządzonym przy niej dziedzińcem gospodar-

czym stwarzać wrażenie wiejskiej zagrody, wykarczowana została odpowiednia ilość drzew i krzewów. Dzięki temu poza uzyskaniem terenu pod zabudowę otworzony został również widok na holendernię z tarasu pałacowego. Na wprost holenderni wystawiona została niewielka neogotycka kapliczka, a w pobliżu pałacyku monument w kształcie tzw. sarkofagu Nerona, inspirowany zapewne jego nowożytną odmianą — grobowcem Rousseau na wyspie elizejskiej w parku Ermenoville.

8. Plan Natolina z poł. XIX w. z naniesioną przez autora numeracją obiektów architektonicznych z XVIII i XIX w.: 1 — pałac; 2 — oficyna; 3 — budynek stajni i wozowni; 4 — dom ogrodnika; 5 — monument w formie sarkofagu Nerona; 6 — domki dozorców; 7 — most mauretański i pomnik Natalii; 8 — akwedukt rzymski; 9 — holendernia; 10 — kapliczka; 11 — świątynia dorycka; 12 — gajówka; 13 — brama mauretańska. Kolor czerwony — drogi istniejące, kolor żółty — drogi do odtworzenia

8. Plan of Natolin from the mid-nineteenth century, with numbers of architectonic objects from the eighteenth and nineteenth century, marked by the author: 1 — palace; 2 — outbuilding; 3 — stable and carriage house; 4 — gardener's house; 5 — monument in the form of a sarcophagus of Nero; 6 — cottages of caretakers; 7 — Moorish bridge and statue of Natalia; 8 — Roman aqueduct; 9 — Dutch dairy; 10 — shrine; 11 — Doric temple; 12 — keeper's house; 13 — Moorish gate. Red colour — existing roads, yellow colour — roads to be reconstructed

Działalność ogrodowa Anny Potockiej, pobudzona wskazówkami zawartymi w popularnej wówczas książce Izabeli Czartoryskiej *Mysli różne o sposobie zakładania ogrodów*⁵, przyniosła wprowadzenie w parku natolińskim licznych klombów i krzewów, które zatrzyły późnobarokowy jeszcze układ promienistych alei, zachowując jedynie poprzeczną drogę krzyżowego duktu. Romantyczny zespół dróg ograniczony został do jednej wielkiej obwodnicy, która biegnąc poprzez wąwozy łączyła park dolny z parkiem górnym, pałacikiem i zabudowaniami gospodarczymi. Pomysł ogrodowy Anny Potockiej realizował „odziedziczony” przez nią po Izabeli Lubomirskiej i Stanisławie Kostce Potockim nadworny ogrodnik wilanowski Karol Bartel, który już w końcu XVIII w. prowadził prace ogrodowe w rezydencji księżnej w Mokotowie, by potem do końca życia wiązać się na stałe z Wilanowem.

W latach 1821–1845 inicjatorem dalszych zmian w Natolinie był rozwiedziony z Anną — Aleksander Potocki. Wtedy to powstały budowle i ozdoby parkowe stanowiące istotny dorobek artystyczny Natolina i niezbędne uzupełnienie jego walorów kompozycyjnych. Na terenie górnego parku wystawiony został wówczas inspirowany kamienną ławą z parku w Bomarzo pomnik z sarkofagiem córki Aleksandra Potockiego — ks. Natalii Sanguszkowej (il. 4) i powiązany z nim kompozycyjnie most mauretański nad wąwozem (il. 5), przez który biegła droga od tarasu pałacowego. W dalszym etapie urządzania parku natolińskiego stanęła w jego północnej, dolnej części świątynia dorycka (il. 6) nawiązująca do świątyni Posejdona w Paestum, zaś w południowej części ruina rzymskiego akweduktu z cegły i łamanego granitu (il. 7), będąca swobodną transpozycją akweduktu Klaudiusza przy Via Appia Nuova w Rzymie. We wschodniej partii na głównej osi założenia wzniesiona została mauretańska brama i gajówka. Architektem projektującym te budowle był czynny przez szereg lat w służbie Potockich, przybyły do Polski z Rzymu Henryk Marconi. Autorem zaś rzeźby Natalii opartej na szkicu Antonio Canovy do posągu Dirce — jego uczeń Ludwik Kauffmann.

W ostatnim okresie swego życia Aleksander Potocki dokonał również szeregu znaczniejszych zmian we wnętrzach pałacowych, gdy w latach 1842–1845 podjęty został na jego zlecenie generalny remont pałacu i towarzyszących mu budynków. Jedną z najtrwalszych i najciekawszych realizacji stało się urządzenie tzw. Pokoików Etruskich na I piętrze pałacyku, zaprojektowanych na miejscu dawnego apartamentu mieszkalnego Anny Potockiej, zapewne przez działającego wtedy w Natolinie Franciszka Marię Lanciego⁶.

9. Plafon V. Brenny w Salonie Otwartym pałacyku, odsłonięty podczas restauracji w 1945 r. Fot. Z. i M. Siemaszko

9. Plafond by V. Brenna in the Open Salon of the palace, uncovered during restoration in 1945. Photo: Z. and M. Siemaszko

Degradacja zabytku i pierwsze działania konserwatorskie

Wraz ze śmiercią Aleksandra Potockiego skończył się okres rozwoju Natolina. Za rządów jego syna Augusta, a następnie synowej Aleksandry, zespół pałacowo-parkowy w Natolinie zaczął popadać w ruinę. Pałac i park użytkowany był tylko doraźnie, czasem na pewne okresy przeznaczony na zamieszkanie krewnych właścicieli. Budynki i ozdoby parkowe nie były konserwowane, a gdy na skutek tego ulegać zaczęły procesowi rozkładu — rozbierano je i usuwano. W ten sposób w 2 poł. XIX w. zniknął wystrój rzeźbiarski z pomnika Natalii Sanguszkowej i z attyki pałacyku oraz rozebrana została altana chińska i kapliczka gotycka. Nie lepiej przedstawiała się sytuacja Natolina w 1 poł. XX stulecia, gdy należał on do rodziny Branickich⁷. Mimo że jego nowi właściciele podejmowali różnego rodzaju działania remontowe i konserwatorskie, a w 1916 r. oddali Natolin w dwudziestoletnie

5. I. Czartoryska, *Mysli różne o sposobie zakładania ogrodów*, Wrocław 1807.

6. Do takiego wniosku upoważniają m.in. znajdujące się niegdyś w zbiorach wilanowskich (przechowywane obecnie w Gabinetie Rysunków Muzeum Narodowego w Warszawie) plany pałacyku w Natolinie autorstwa F. M. Lanciego.

7. Sytuacja Natolina w 2 poł. XIX w. i 1 poł. XX w. przedstawiona została na podstawie informacji opublikowanych przez S. Lorentza, op. cit., s. 291–302 oraz przez T. S. Jaroszewskiego i W. Baraniewskiego, *Palace i dwory w okolicach Warszawy*, Warszawa 1992, s. 108.

10. Fragment plafonu V. Brenny w Gabinecie Mozaikowym pałacyku, odsłonięty w 1994 r. Fot. T. Żółtowska-Huszczka

10. Fragment of the plafond by V. Brenna in the Mosaic Study of the palace, uncovered in 1994. Photo: T. Żółtowska-Huszczka

użytkowanie Helenie z Radziwiłłów Potockiej, to jednak poniósł on dalsze straty. Największa z nich miała miejsce w połowie lat dwudziestych, gdy chylącej się ku ruinie holenderni nie starano się uratować, lecz przeznaczono ją do całkowitej rozbiórki, zubożając w ten sposób romantyczne założenie architektoniczno-parkowe Natolina.

Również ostatnia wojna światowa nie oszczędziła zabytkowego Natolina. W czasie Powstania Warszawskiego 1944 r. i po jego upadku, wojska okupacyjne rozmyślnie zdewastowały i rozgrabiły pałacyk. Prawie całkowicie zniszczeniu uległa boazeria Pokoju Etruskiego i część boazerii kominkowej w Gabinecie Mozaikowym, którą połamano i spalono. Poważnie zdewastowane zostały marmurowe kominki z ich wystrojem rzeźbiarskim i wieńczące je zwierciadła. Szczególnie barbarzyńsko potraktowany został przez okupantów pomnik Natalii Sanguszkowej, który posłużył za cel strzelającym do niego żołnierzom. Podobny los spotkał rzeźbę Junony w Salonie Otwartym. Bolesne ciosy spadły także na zabytkowy park natoliński, który

przeorano wzdłuż i wszerz rowami strzeleckimi niszcząc przy tym dużą część jego historycznego starodrzewia.

W 1945 r. Natolin został upaństwowiony i oddany pod opiekę Muzeum Narodowego w Warszawie, po czym wkrótce stał się rezydencją Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej, a następnie obiektem reprezentacyjnym Urzędu Rady Ministrów. W wyniku generalnych prac restauracyjnych prowadzonych pod nadzorem profesorów Stanisława Lorentza i Jana Zachwatowicza, zlikwidowane zostały skutki wieloletnich zaniedbań i zniszczeń wojennych, a w Salonie Otwartym odsłonięto i zakonserwowano zamalowany w ubiegłym stuleciu plafon Brenny (il. 9). Już po kilku latach z braku bieżącej konserwacji Natolin zaczął ponownie ulegać procesowi szybko postępującej degradacji. Proces ten objął empirowe domki dozorców, bramę mauretańską z gajówką, ceramiczne balustrady mostu mauretańskiego i oficyny gospodarcze, nie omijając także samego pałacyku z tarasem. Z niewiadomych przyczyn zniknął również „grobowiec Neronowy”. Po-

zbawiona stałej pielęgnacji zieleni parkowa oraz niekonserwowany latami układ dróg i cieków wodnych doprowadziły do zatarcia się charakterystycznych elementów kompozycyjnych parku wraz z częścią alejek parkowych.

Rewaloryzacja i rozbudowa Natolina

Poważny stan zagrożenia Natolina, zwłaszcza jego unikalnych wartości artystycznych, historycznych i krajobrazowych, powstrzymany został na szczęście doniosłą decyzją władz państwowych podjętą w 1991 r. o przeznaczeniu Natolina na siedzibę filii College of Europe w Brugii, podobnie jak uczyniono to we Włoszech, oddając w użytkowanie Europejskiemu Uniwersytetowi malowniczą posiadłość Villa Tolomei we Florencji. Inicjatywę i starania o utworzenie w Natolinie europejskiej uczelni podjął min. Jacek Saryusz-Wolski, ówczesny pełnomocnik Rządu ds. Integracji Europejskiej.

Program wykorzystania Natolina dla potrzeb collegu przyniósł szeroko zakrojoną rewaloryzację zespołu pałacowo-parkowego. W pierwszym etapie podjęto generalną konserwację pałacu wraz z tarasem, w którym wykonano odpowiednie prace izolacyjne i konserwatorskie, przeznaczając pałac dla celów reprezentacyjnych. W ramach tych prac dokonano m.in. odkrycia i zakonserwowania nieznanego dotąd plafonu V. Brenny w Gabinetcie Mozaikowym (il. 10)⁸. Pracami konserwatorskimi objęto także zabytkowe budynki gospodarcze, które zaadaptowano dla potrzeb dydaktycznych. Podjęta została również kontynuacja działań architektonicznych polegająca na wzniesieniu nowych obiektów o charakterze socjalnym, które scharmonizowano pod względem skali, wyrazu architektonicznego i kompozycji przestrzennej z historycznym układem całego założenia pałacowo-parkowego. Realizacja programu pozwoliła na urządzenie w dawnej oficynie dworskiej i jej aneksach sali wykładowej, mieszkań profesorskich i biur administracji Natolina. Wnętrza budynku dawnej stajni wykorzystano na aulę, bibliotekę i salę komputerową. W starej wozowni znalazły się kameralne salki seminaryjne⁹. Na miejscu zniszczonej suszarni z lat międzywojennych wzniesiony został budynek stołówki¹⁰, a w jego sąsiedztwie, już na obrzeżu parku, dom akademicki i budynek rektoratu¹¹.

Nowe obiekty architektoniczne o gabarytach odpowiadających istniejącym budynkom zabytkowym użyły analogiczne z nimi pokrycia dachowe i tynki.

8. Prace te przeprowadziła w latach 1993–1994 konserwator Barbara Wołosz z zespołem.

9. Projekty adaptacji tych obiektów do współczesnych potrzeb użytkowych wykonał zespół architektów w składzie: Przemysław Krajewski, Stanisław Sołtyk, Janusz Szweycer i Andrzej Krawczyk. Roboty budowlano-konserwatorskie i adaptacyjne zrealizowała Agencja Artystyczna A3 z ASP w Warszawie.

10. Budynek wg projektu arch. Zbigniewa Zagrodzkiego wzniosła w latach 1993–1994 firma EXBUD–Kielce.

11. Dom akademicki autorstwa arch. Piotra Goćłowskiego i arch. Moniki Trochym–Cynko wybudowało PPZ „ECO”, a budynek rek-

11. Brama mauretańska, stan przed konserwacją. Fot. A. Koss
11. Moorish gate, state prior to conservation. Photo: A. Koss

12. Brama mauretańska, stan po konserwacji. Fot. Z. Siemaszko
12. Moorish gate, state after conservation. Photo: Z. Siemaszko

13. Brama mauretańska: a — fragment kolumny z widocznym spod odszpejonego tynku trzonem ceramicznym; b — kolumna, stan przed konserwacją; c — kolumna, stan po konserwacji. Fot. A. Koss

13. Moorish gate: a — fragment of the column with a ceramic shaft visible underneath the disjointed plaster; b — column, state prior to conservation; c — column, state after conservation. Photo: A. Koss

Adaptacja zabytkowych budynków gospodarczych i oficyny pałacowej połączona została z pełnym remontem wnętrza i elewacji, izolacją murów oraz wymianą ceramicznego pokrycia dachowego.

Szeroki zakres prac konserwatorskich objął bramę mauretańską, wraz z ceglany ogrodzeniem (il. 11–13), gdzie spod warstwy tynków położonych przed kilkadziesiąt laty wydobyto pierwotny koloryt bramy i jej ceramicznego wystroju plastycznego, oraz dawną kompozycję sgrafitową w formie skośnej szaro-czerwonej szachownicy¹². Po ukończeniu prac konserwatorskich przy bramie rozpoczęte zostaną prace remontowo-adaptacyjne w sąsiadującej z nią gajówce z XIX w. i w empirowym domku dozorczy w północnej części parku.

Wyjątkowa wartość przyrodnicza i kulturowa parku natolińskiego, w którym znajduje się ponad tysiąc drzew o charakterze pomnikowym, w tym zwłaszcza

dębów, jesionów i sosen, spowodowała, że jego cała dolna ponadstuhektarowa część, mająca wyraźnie leśnisty charakter, uznana została w 1991 r. za rezerwat przyrody¹³. Zgodnie z tą decyzją wszelkie działania konserwatorskie związane zostaną z zachowaniem „ze względów naukowych i dydaktycznych zróżnicowanych zbiorowisk leśnych z licznymi drzewami pomnikowymi oraz bogatej rzeźby terenu”. Obejmować będą one także remonty zabytkowych budynków i obiektów tzw. małej architektury oraz dróg, cieków i zbiorników wodnych, stanowiących naturalne elementy bogatej kompozycji krajobrazowej rezerwatu.

Jednym z poważniejszych przedsięwzięć będzie gruntowna odbudowa dawnej holenderni, której projekt¹⁴ oparty został na studiach ikonograficznych i architektonicznych oraz badaniach archeologicznych i źródłowych. Ważną kwestią konserwatorską związaną z przywróceniem dawnych walorów artystycznych

toratu zaprojektowany przez arch. Jerzego Kuźmienkę firma PEBEX z Belchatowa.

12. Całość prac konserwatorskich zrealizowana została w 1996 r. przez zespół pod kierunkiem konserwatora Marka Kossa.

13. Zarządzenie Ministra Ochrony Środowiska, Zasobów Naturalnych i Leśnictwa z dnia 9 października 1991, Monitor Polski, nr 38, poz. 233.

14. Autorem rekonstrukcji holenderni jest arch. Przemysław Krajewski.

i krajobrazowych Natolina będzie powiązanie widokowe i komunikacyjne holenderni z pałacem, jak również otwarcie widoku na ukryty dziś w gąszczu drzew i krzewów akwedukt rzymski, będący jednym z trzech tego typu zabytków w Polsce. Prace konserwatorskie obejmą także most mauretański z pomnikiem Natalii i świątynię dorycką.

Dla zapewnienia pełnej realizacji tak pomyślanego programu i utrzymania Natolina na właściwym pozio-

mie konserwatorskim powołano specjalny zespół rzeczoznawców opiniujący, konsultujący i nadzorujący prawidłowy przebieg wszystkich prac¹⁵. Naukowcom ze Szkoły Głównego Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie powierzono natomiast opracowanie szczegółowych wytycznych ochrony rezerwatu i wynikających z nich niezbędnych prac o charakterze konserwatorsko–pielęgnacyjnym.

15. Po parokrotnych zmianach personalnych w komisji rzeczoznawców, uformował się ostatecznie w 1995 r. działający dotąd zespół w osobach: prof. Andrzej Koss (przewodniczący), dr Wojciech Fi-

jałkowski i dr arch. Andrzej Misiorowski oraz uczestnicząca doraźnie w pracach zespołu mgr Ewa Parandowska.

Natolin, its Past, Revalorisation and Expansion

The Romantic palace–park complex in Natolin, situated in the southern part of Warsaw, emerged in place of the royal zoological garden of Jan III Sobieski, which dated back to the last quarter of the seventeenth century. In 1730, King August II the Strong founded on this site a Pheasantry and created a radial configuration of roads, modelled on the Versailles premise. In 1780–1782, Prince Adam Czartoryski built, in accordance with projects by Szymon Bogumił Zug, a Classicistic palace with a semi–open vista salon to the side of the Vistula escarpment. The interior of the palace was embellished by the paintings of Vincenzo Brenna. During the first quarter of the nineteenth century, the palace was redesigned by Christian Piotr Aigner, who adapted it for the purposes of a summer residence of the Potocki family, decorated by Empire stucco ornaments. At the same time, the Pheasantry became known as Natolin, from the name of Natalia, daughter of Count Potocki. The reconstruction of

the palace was accompanied by the erection of an outbuilding, a stable and carriage house, Empire–style cottages of the caretakers, and a Gothic–Classicistic Dutch dairy. The former zoo was transformed into an English landscape park. In 1834–1835, additions to the park included a Moorish bridge designed by Henryk Marconi, a statue of Natalia Potocka–Sanguszkowa, a Doric temple, a Roman aqueduct and a Moorish gate. The end of the nineteenth century marked a partial degradation of the historical complex, intensified by damage incurred during the second world war. Following the nationalisation of Natolin in 1945, the complex became the residence of the President of the Republic of Poland and, subsequently, the seat of the Council of Ministers. Since 1993 it houses the College of Europe. The intention of currently conducted conservation is to restore the palace–park complex to its former splendour and adapt a number of buildings for the needs of the College.